

ПСИХОЛОГІЯ

Людмила БАЗІЛЕВСЬКА

ОБДАРОВАНІСТЬ УЧИТЕЛЯ ЯК СУБ'ЄКТА СПІЛКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У роботі розглянуто проблему розвитку обдарованості вчителя, яка виступає як сукупність його особистісних характеристик, що зумовлюють стиль педагогічної діяльності, а також особливості розвитку творчого потенціалу, самовдосконалення, творчої самореалізації та створення унікальної індивідуальності вчителя-професіонала.

Психологічний аспект даної проблеми полягає у вивченні особистості як суб'єкта праці, творця дійсності. Творчий потенціал особистості правомірно розглядати як сукупність її стрижневих рис, що впливають на результативність діяльності. Такими рисами потенціалу особистості вчителя виступає ансамбль її стійких властивостей, які формуються та реалізуються у діяльності спілкування.

Спостерігаючи за вчителями, коли вони взаємодіють із учнями, з групами учнів або з батьками, ми помічаємо різний ступінь успішності контактів кожного з них. Ця успішність, незважаючи на несхожість ситуацій спілкування, для певної категорії вчителів виявляється дуже стійкою особливістю, їх, часом різнопланової, соціальної взаємодії: *психологічно* вони оптимально спілкуються. Їм, як показують спостереження, однаково добре вдається і ситуативне, і рольове, і міжособистісне спілкування. Вони з високою ефективністю проявляють себе як об'єкти і суб'єкти

спілкування і тоді, коли коло учасників взаємодій обмежене, а їх спілкування – широке і різноманітне за своїм складом.

Інтрособистісний інтелект людини, який виступає як здатність помічати і розуміти потреби і наміри інших людей, передбачити їхню поведінку в різних ситуаціях і, відповідно, планувати і виконувати свої власні дії, виступає тут як першооснова соціальної обдарованості людей, для яких характерна успішність спілкування. Якщо намагатися розкрити суть цієї обдарованості, то вона полягає у сукупності всіх якостей людини, від яких залежить продуктивність спілкування [4, 5]. Аналіз літератури з названої проблеми дає можливість виділити у людини, здатної до діяльності спілкування основні конкретні характеристики мотиваційно-потребової і емоційної сфери: волю, яка відрізняється конкретними якостями; стилі спілкування, які відповідають такій формі активності людини; набір психічних властивостей особистості, і, звичайно, багатий репертуар можливих суто поведінкових реакцій при здійсненні спілкування [1, 117; 2, 24; 3, 9].

Отже, першою складовою обдарованості, яка дає можливість людині успішно спілкуватися з іншими людьми, є специфічний вид інтелекту, носієм якого є ця особистість. У цьому випадку інтелект людини обслуговує спілкування її з іншими людьми, дає можливість і поза безпосередньою взаємодією з нею вирішувати завдання, в яких обов'язковою умовою досягнення потрібного результату є врахування людського фактору. Крім цього, він – цей інтелект – дозволяє людині оцінювати власні позитивні якості і недоліки і співвідносити свої вчинки і дії з потребами, які сформувалися у неї.

Соціальний інтелект виду, який розглядається, проявляється у людини через увагу, сприймання, пам'ять, уяву, мислення, які функціонують як єдина, цілісна система і актуалізуються у тісному взаємозв'язку один з одним, коли об'єктом для них виступають інші люди чи сам "власник" цього інтелекту [1, 121].

Особливості пізнавальної сфери, інтелекту людини, які "працюють" на успішність спілкування, тісно пов'язані з психічними якостями, які прямо зумовлені рисами сформованого

інтелекту, такими як спостережливість, що проявляється по відношенню до інших людей; децентрація, яка виявляє себе як здатність людини ставити себе на місце іншого учасника спілкування і “дивитись” на те, що відбувається, і на себе *його* очима; інтуїція, яка є згорнутим мислительним процесом, що дозволяє швидко оцінити іншу людину, її стан, наміри, ситуацію і спрогнозувати її розвиток; саморефлексія, яка проявляється у своєрідному стеженні людини за собою у ході спілкування.

Аналізуючи роботу пізнавальної сфери людини під час її спілкування з іншими людьми, було б недоліком не помітити, що дуже значний обсяг інформації про кожну з них вона отримує на підсвідомому рівні. І ця інформація також “оцінюється” і впливає на знання про людину, які формуються, на ставлення до неї. Вивчення масової практики спілкування показує, що у деяких людей цей канал отримання інформації у процесі їх спілкування з оточенням працює інтенсивніше і продуктивніше, ніж у інших, і за рахунок нього вони ще ефективніше можуть здійснювати свої контакти (В.Ф.Бассін, А.Б.Добровиц, А.Ю.Панасюк, Т.І.Пашукова).

Висвітлюючи інші психічні складові, які входять у вид обдарованості людей, що нас цікавить, зауважуємо їх здатність успішно спілкуватися з іншими і оптимально налагоджувати з ними взаємини. Не можна проминути розгляд особливостей мотиваційно-потребової сфери обдарованих до спілкування людей. Цій категорії людей притаманна сильно виражена потреба при пізнанні іншої людини не обмежуватися поверхневим оцінюванням, а проникати в індивідуально-неповторну своєрідність її особистості. Причому ця потреба виявляється у них стійко, і враження, які вони отримують при спілкуванні, не створюють у них стану перенасичення, а навпаки, викликають динаміку пізнання [7, 24].

Більш детальне вивчення мотиваційно-потребової сфери цієї категорії людей (В.Н.Куніцина, Т.І.Пашукова, Л.А.Петровська) дає переконливі аргументи для ствердження, що спрямованість на виявлення в кожному випадку своєрідності іншої людини у них тісно пов'язана з відношенням до будь-якої іншої людини як до

цінності. Ця людяність як глибинна психічна властивість особистості стимулює створення і закріплення у неї установки на розкриття індивідуальності, оскільки це необхідна умова для вибору таких стратегій і тактики поводження з людиною, щоб спілкування породжувало відчуття психологічного комфорту, викликало стеничні емоції [3, 9].

Звичайно, прояв людяності не на словах, а у реальному спілкуванні супроводжується розвитком у особистості відповідного рівня почуттів та емоцій, які ініціюються спілкуванням. Завжди у цьому випадку дає про себе знати співпереживання – емпатія чи співчуття. Але, крім емпатії та співчуттів, їх супроводжують доброзичливість, симпатія, прихильність і повага. Соціально-обдарована людина, у якої ця позитивна якість проявляється перш за все в спілкуванні, і у розвитку волі проявляється як гармонійна відповідність потребам, що несуть у собі високогуманний стиль спілкування [3, 11]. Вона, зав'язуючи і підтримуючи контакти з іншою людиною, не дозволяє собі, за висловом А.С.Макаренка, перетворюватись в придорожню пилюку біля ніг партнера по спілкуванню, як не дозволяє собі, гіпертрофуючи своє "Я", затоптувати в цю пилюку чужу волю. Соціально обдарована людина у процесі спілкування демонструє і силу волі, і цілеспрямованість, і наполегливість, і рішучість, але надає їм такої форми, яка, не заважаючи їй досягти бажаного результату, не ранить при цьому інших учасників спілкування, а навпаки, піднімає їх особистісну значущість у їхніх очах. Їй дуже допомагають створювати психологічно комфортну атмосферу при контактах з людьми (а вони в переважній більшості випадків у повсякденному житті розгортаються у спільній діяльності) органічно притаманні їй відкритість, щирість та інші якості, в яких знаходять вираження психічні властивості особистості.

І, нарешті, роздумуючи над змістом обдарованості, яка є психологічною передумовою успішного спілкування людини з іншими людьми, не можна не бачити, що така людина зазвичай володіє багатим і розмаїтим репертуаром впливів, що проявляється у її мові, міміці, пантоміміці, способах поведінки у процесі спілкування з іншими людьми і який (репертуар) робить більш

індивідуально адресним і психологічно результативним вплив на кожного, з ким спілкується обдарована до цього виду діяльності особистість (Ф.Є. Василюк, Ю.Н. Ємельянов, С.В. Кондратьєва, А.Ф. Копйов, В.М. Роздобудько). Таким чином, обдарованість, яка проявляється у здатності людини успішно спілкуватися з іншими людьми, являє собою психологічно складне утворення [1, 127 – 129].

У педагогічній діяльності розвиток обдарованості вчителя як суб'єкта пізнання інших людей має свою специфіку, що зумовлено специфікою самої діяльності. По-перше, основний предмет педагогічної діяльності – учень, психіка якого як система включає індивідний, суб'єктний і особистісний рівні [1, 24]. Встановлено, що вчителі краще сприймають суб'єктні властивості учня, головним чином інтелектуально-вольовий комплекс властивостей, з якими пов'язана успішність учня [7, 18]. З цією обставиною нерозривний один із стереотипів педагогічного спілкування: залежно від того, як школяр учиться, оцінюється і його особистість (мотиви, ціннісні орієнтації, риси характеру). З таким розумінням учня пов'язані цілі і способи виховання його перш за все як суб'єкта діяльності, а потім уже як особистості. Таким чином, при домінуванні розуміння учня як суб'єкта діяльності, виховні можливості педагогічного спілкування у системі вчитель – учень знижуються. Однак ця тенденція зменшується із збільшенням рівня педагогічної обдарованості вчителя [6, 21]. Як показало дослідження А.П.Ковалевського, досягнення вчителів творчого типу зумовлені глибоким розумінням емоційно-особистісної і рефлексивно-особистісної сфери учня [6, 11]. Цілі і задачі виховання конкретизуються відповідно до тих сторін психіки учня, які вчитель відображає. Ця злитість розуміння дітей і виховних впливів наочно ілюструє положення С.Л.Рубінштейна про двосторонній характер зв'язку між пізнанням дітей і їх вихованням: “Вивчаючи дітей, виховуючи і навчаючи їх з тим, щоб виховувати їх, вивчаючи, – такий шлях єдино повноцінної педагогічної роботи і найбільш плідний шлях пізнання психології дітей” [7, 18]. Це методологічне положення безпосередньо впливає з такої закономірності психічної регуляції педагогічної діяльності, як її

предметність, злитість процесу розуміння дітей і виховних впливів.

Другою особливістю діяльності обдарованого до спілкування вчителя є цілісно-зв'язний характер психічної регуляції педагогічної діяльності. Ця характеристика його психічної регуляції пов'язана з різними рівнями відображення вчителем учня, до яких належить: а) відображення стійких інтегративних властивостей, що визначає вироблення стратегії педагогічного впливу; б) прийом оперативно-поточної інформації про учня, яка визначає характер тактичних впливів; в) випереджаюче відображення, яке опосередковує попереджувальні впливи (наприклад, помилки учня). Вчителям, обдарованим до педагогічної діяльності, властива чутливість до ситуативних проявів психіки, які вони бачать у контексті особистості загалом. Це визначає цілісність виховання, вміння підкорити тактику стратегії і застосувати випереджаючий вплив. При односторонньому відображенні особистості учня можливе неузгодження стратегій і тактики педагогічних впливів. В одному випадку вчитель спирається на оперативно-поточну інформацію про особистість, не враховуючи при цьому її провідних властивостей. Він реагує лише на окремі її прояви. Стратегія тут відсутня. В іншому випадку основні цілі виховання вчитель намагається реалізувати у рамках однієї ситуації, коли це можливо зробити протягом більш тривалого часу. Це пояснюється не тільки нерозумінням всієї педагогічної ситуації і поведінки учня в ній, але і невмінням ставити оперативні цілі виховання. Навпаки, для педагога, який уміє узгодити тактику і стратегію педагогічного впливу, цілком можливі, наприклад, прояви іронії, товариської усмішки у ставленні до впевнених у собі дітей, *недостатньо* здатних до гальмування, але вони зовсім неприпустимі у спілкуванні з дітьми із заниженою самооцінкою, не впевнених в собі, *схильних* до гальмування. Другою важливою умовою підтримання стратегії педагогічного впливу є передбачення дій учня, орієнтація на "зону найближчого розвитку".

Третьою характеристикою діяльності обдарованого вчителя виступає варіативність педагогічних впливів (при цілісно-зв'язному їх характері), яка визначається особливостями розуміння

вчителем дітей. Спостереження на уроках дозволили виділити близько 70 різновидів педагогічних впливів. З них 36 – словесні. При отриманні однієї і тієї ж оперативно-словесної інформації про учня і досягненні одних і тих оперативних цілей виховання застосовуються різноманітні впливи. Однак при цьому з підвищенням рівня розуміння дітей (наприклад, перехід від виділення суб'єктних властивостей учня до сприйняття зовні не даних особистісних властивостей) у застосуванні педагогічних впливів виявляються певні тенденції. По-перше, міняється характер співвідношення цих впливів. По мірі проникнення в індивідуальну своєрідність особистості кількість організуючих впливів починає переважати над дисциплінуючими; незмінно збільшується кількість позитивних оцінок особистості будь-якого типу успішності у навчанні; здійснюється перехід від прямих впливів (вимога, наказ) до непрямих (прохання, порада); все частіше з'являється у впливах випереджаюче відображення, тобто “передбачуваність” і вибірковість їх, вміння передбачити результативність, позитивний ефект впливу. Таким чином, розуміння вчителем дітей наочно проявляється в його комунікативній діяльності. По-друге, з підвищенням рівня розуміння учнів зменшується кількість різнорідності цих впливів: чим вищий рівень розуміння, тим менша повторюваність впливів. Різнорідність, варіативність дій при цілісному їх характері – одне із проявів обдарованості у роботі з людьми. З підвищенням рівня розуміння дітей загальна кількість усіх видів педагогічних впливів зменшується, а варіативність їх зростає [4, 7], що зумовлює результативність педагогічної взаємодії в цілому.

Наступною характеристикою педагогічного спілкування обдарованого до цієї діяльності вчителя є системність психічної регуляції діяльності. До недавнього часу вивчався лише зв'язок між уявленнями вчителя про учня, власним “Я” вчителя і виховним впливом: виявлялось, як зміни в соціальній перцепції вчителя призводили до змін у типах впливів. У даний час ми намагаємось виявити змістові зв'язки між такими ланками цілісної структури регуляції педагогічної діяльності, як образ учня, образ “Я” вчителя, сформований у вчителя “еталон” учня, цілі виховання. Попередні

дані цього дослідження свідчать, що етапи розвитку кожної із ланок збігаються: перший етап включає інтелектуально-вольовий комплекс властивостей; другий, крім них, комунікативні властивості; на третьому “підключаються” рефлексивні властивості. Іншими словами, ці властивості на різних етапах розвитку представлені одночасно в образі учня, образі “Я” вчителя, “еталоні” учня, цілях виховання.

Основні ланки психічної регуляції педагогічної діяльності складають інтегративну систему, нерозривну цілісність, яка постійно вдосконалюється і саморегулюється, яка є механізмом формування професійно-особистісних властивостей учителя. Якраз через ланки психічної регуляції міжособистісні взаємини і взаємодія стають внутрішньою функцією – комунікативними здібностями і комунікативними рисами характеру [4, 7; 5, 18].

Специфіка психічної регуляції педагогічної діяльності вчителя визначається тим, що, по-перше, учень є активним учасником навчально-виховного процесу, вчитель взаємодіє з ним, отже, випробовує на собі його вплив. По-друге, у процесі цієї взаємодії вчитель і учень постійно змінюються, а це означає, що їхні уявлення одне про одного зазнають змін. Внаслідок цього у процесі розуміння виникають суперечності між попередньою думкою про учня і новими фактами його поведінки і діяльності. Це потребує постійного пошуку в учня нових якостей, подолання суперечностей, що виникли. Взаємодія вчителя з учнями приводить в дію механізми соціальної перцепції – рефлексію, ідентифікацію, емпатію. Однією із найважливіших психічних складових стосунків є мотиваційно-емоційний компонент. З цими процесами пов'язана соціально-перцептивна спонукальна регуляція діяльності і спілкування, яка визначає вибір мотиву відповідної модальності і сили.

Довший час мотиваційні компоненти спілкування досліджувались у відриві від соціально-перцептивних. За допомогою тесту мотивів педагогічної діяльності “Порівняй і виріши” К.В.Вербова встановила, що старшокласників, яких вона досліджувала у процесі виконання виховної роботи з молодшими дітьми, при суб'єктно-суб'єктному рівні розуміння домінують

гуманістичні мотиви діяльності. При суб'єктно-об'єктному розумінні домінують мотиви самоствердження. Розуміння особистості тільки як об'єкта занадто актуалізує власну значущість і руйнує виховну діяльність, спрямовану на вдосконалення іншої людини [5, 18].

П.А.Ковалевський зробив спробу дослідження взаємозв'язку когнітивного, операційного і мотиваційного компонентів соціально-перцептивної діяльності творчих учителів [6, 17]. Він виділяє два рівні соціальної перцепції: предметно-операційний (нижчий – НР) характеризується сформованими соціально-перцептивними вміннями, накопичення і удосконалення яких складає основу формування соціально-перцептивних здібностей. На цьому рівні відображаються суб'єктні властивості учнів і такі їх особистісні властивості, як комунікативні риси характеру. Другий рівень – рефлексивно-особистісний (вищий – ВР), крім перерахованих умінь, включає педагогічну рефлексію і гуманістичну спрямованість, передусім, на особистісний ріст учня. Вчителі цього рівня проникають у приховану від безпосереднього сприйняття емоційну і рефлексивну (метарефлексія) сфери особистості, динаміку її цілісного розвитку. Вчений виявив зміст і силу мотивів соціально-перцептивної діяльності вчителя, які впливають і на спосіб його спілкування. У теперішній час роблять спроби показати, як розуміння вчителем учнів впливає на вибір педагогом мотивів спілкування з ними. Це вплине на вирішення висунутого Б.Г.Ананьєвим завдання визначити механізми і закономірності формування комунікативних властивостей особистості та обдарованості вчителя як суб'єкта спілкування.

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет // Избранные психологические труды. – М.: Прогресс, 1990. – 240 с.

2. Бодалев А.А. Личность и основы его моделирования. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1964. – 217 с.

3. Вербова К.В., Кондратьева С.В. Понимание А.С.Макаренко своих воспитанников // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 3 – 18.

4. Вербова К.В., Парамей Г.В. Психодиагностика склонностей и способностей к педагогической деятельности // Вестник Московского университета, Сер. 14, Психология. – 1990. – № 2. – С. 5 – 11.

5. Зеньков И.Л. Рефлексия как условие целеполагания // Проблемы рефлексивной психологии, доклады и сообщения. Республиканский психологический семинар. – Гродно: Гродненский государственный университет, 1994. – С. 17 – 19.

6. Ковалевский П.А. Творчество в процессе познания учителем ученика. Дис... канд. психол. наук: педагогическая психология. – Минск, 1997. – 24 с.

7. Комарова Т.К. Эталон личности как полифункциональная детерминанта рефлексивного управления педагогической деятельностью // Проблемы рефлексивной психологии. Доклады и сообщения. – Гродно: Гродненский государственный университет, 1994. – 78 с.

Людмила Базилевская. Одаренность учителя как субъекта общения в контексте педагогической деятельности. В статье рассмотрена проблема развития одаренности учителя, выступающая как совокупность его личностных характеристик, которые опосредуют стиль педагогической деятельности, а также особенности развития творческого потенциала, самоусовершенствования, творческой самореализации и создание уникальной индивидуальности учителя-профессионала.

Ludmyla Bazylevska. The talent of a teacher as a subject of the intercourse in the context of educational work. The article deals with the problem of the development of a teacher's talent as a subject of the intercourse in the context of an educational process. The talent to the intercourse is the combination of teacher's personal characteristics, which determine his style of educational work. It also determines the features of the development of his creative potentials, selfeducation, creative selfrealisation and also the creation of teacher's unique creative individuality as a professional.